

אוניברסיטת בר-אילן

הפקולטה למדעי היהדות

לשכת רב הקמפוס

דף שבו ע י

מאת היחידה ללימודי יסוד ביהדות

מספר 684

פרשת ויגש, תשס"ז

מי הם האחים שהציג יוסף לפני פרעה?

ד"ר גלעד ששון

המחלקה לתלמוד, המרכז ללימודי יסוד

ומכללת צפת

בפרשתנו מסופר שיוסף מפגיש בין אחיו ובין פרעה. יוסף מורה לאחיו להציג עצמם כרועי צאן על מנת שפרעה ייתן להם את ארץ גושן. לפגישה זו יוסף בוחר רק כמה מן האחים: "ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים ויצגם לפני פרעה" (מז:ב). אין התורה מפרטת מי הם חמשת האחים שבאו לפגישה. מכמה מקורות בספרות חז"ל עולות שתי רשימות. 1 לפי רשימה אחת מדובר בזבולון, גד, דן, נפתלי ואשר, ולפי רשימה אחרת האחים הם ראובן, שמעון, לוי, יששכר ובנימין. יש לשים לב שהשבטים שברשימה האחת נעדרים מן האחרת.

המקור הקדום המפרט את שמות האחים הוא מדרש הפנאים "ספרי" על ספר דברים (פסקה שנד, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 415). הקשר הדרשה העוסקת בעניין זה הוא ברכות משה לשבטים שבסוף ספר דברים. וכך נאמר שם על ברכת זבולון:

"ולזבולון אמר" – למה נאמר? לפי שנאמר "ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים ויצגם לפני פרעה", ולא נתפרשו שמותם, וזה אחד מהם.

1 רשימות אלה מביא רש"י בפירושו לפסוק. סקירה נרחבת של המקורות שמהם עולות הרשימות ודברי הפרשנים עליהן ראו בפירוש "מנחת יהודה" שבמהדורת תיאודור-אלבק לבראשית רבה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 1190, ואצל הרב מנחם מנדל כשר, תורה שלמה, כרך ז, ירושלים תרצ"ט, עמ' 1701.

נוסח זה משמש גם לארבעה בנים אחרים – גד, דן, נפתלי ואשר, חמשת השבטים (עם זבולון) שנתברכו אחרונים מפי משה. מנין לבעל הדרשה ב"ספרי" שחמישה שבטים אלה הם האחים שהציג יוסף לפני פרעה? משמעות המילה "קצה" במקרא היא "סוף דבר" והדרשן קושר את הביטוי "מקצה אחיו" עם העובדה שבשכטים אלה נתברכו ב"קצה" של ברכת משה. 2 לא לחינם נתברכו חמישה אלה בסוף. הלוא מדובר בכך הקטן של לאה וארבעת בני השפחות, ואולי הם "הפחותים" שבבנים, ועל כן בירך משה אותם אחרונים. לכך מזאת חמשת השבטים האלה מתברכים ברצף מיד לאחר ברכת יוסף. 3 הדעת נותנת שכוונת שאלת ה"ספרי" "למה נאמר" היא מדוע נאמרו הברכות לחמישה אלה לאחר ברכת יוסף? והתשובה היא שהבנים שנתברכו לאחר יוסף הם "מקצה אחיו", האחרונים שהם גם "הפחותים". אבל אין ה"ספרי" מסביר מדוע בחר יוסף לפגישה זו את "הפחותים" שבאחיו דווקא.

גם התלמוד הבבלי מונה את חמשת האחים האלה כבנים שהציג יוסף לפני פרעה, אף שאין הוא נוקב בשמותם (בבא קמא צב ע"א):

אמר ליה רבא לרבה בר מרי: כתיב "ומקצה אחיו לקח חמשה אנשים", מאן נינהו חמשה?
אמר ליה: הכי אמר ר' יוחנן: אותן שהוכפלו בשמות. יהודה נמי איכפולי מיכפל! אמר ליה:
למילתיה הוא דאיכפל.

לדברי ר' יוחנן, אלה הם חמשת האחים ששמום נכפל בברכת משה, ואלה הם השבטים שמנה ה"ספרי". 4 הקושי שמעלה רבא בעקבות דברי ר' יוחנן הוא שגם בברכת יהודה נכפל שמו, וכי יעלה על הדעת שיהודה מנהיג האחים הוא אחד האחים "הפחותים" של יוסף? 5 מתרץ רבה בר מרי שלכפילות שבברכת יהודה יש צורך מיוחד, והוא מרחיב בו בהמשך דבריו בגמרא.

במדרש "בראשית רבה" (צה:ד, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1190) "קצה אחיו" של יוסף הם דווקא חמשת האחים שלא נמנו בספרי ובבבלי:

"ומקצה אחיו לקח חמשה וגו'" – ומפני מה אמר הכתוב "ומקצה אחיו"? בא הכתוב
ללמדך שלא היו הגיבורים בשבטים. ומי היו אלו חמשה אנשים? ראובן שמעון לוי בנימן
יששכר. ומפני מה לקח יוסף הצדיק הללו חמשה אנשים מאחיו? שהיה יודע באחיו כל
גיבור וגיבור שהיה בהן, והיה מדבר בחכמה ואמר: אם אני מעמיד גיבורין שבהן לפני

-
- 2 על פי מנחם-צבי קדרי, **מילון העברית המקראית**, ערך "קצה", רמת-גן תשס"ו, עמ' 955, משמעות "קצה" בפסוק זה הוא "קבוצת בני אדם שיש ביניהם קרבה", אך הספרי פירש על פי המשמעות הנפוצה "סוף דבר".
 - 3 יש לשים לב שבנימין, אחיו הצעיר של יוסף, מתברך לפניו, לכן אינו שייך לאחים "הפחותים". גם מקומו של יששכר נפקד מרשימת "הפחותים", מפני שהוא לא זכה בברכה לעצמה אלא "נבלע" בברכת זבולון.
 - 4 ייתכן שקריטריון הכפילות של ר' יוחנן הוא פרשנות לשאלת ה"ספרי" "למה נאמר", והשאלה היא: למה נאמר פעמיים שם השבט? רש"י על הבבלי מסביר מדוע נכפל שמו של שבטים אלה, וזה לשונו: "הודיעך הכתוב שחלשים שבכולן היו וצריכין חיזוק לפיכך כפל את שמום לחזקם". יש לשים לב שרש"י מכניס מושג חדש – "חולשה", על שבטים אלה. מושג זה לא מצוי לא בספרי ולא בבבלי, ונראה שהוא חדר מהדרשה שב"בראשית רבה" המובאת להלן.
 - 5 שאלתו של רבא מעידה שהוא מתעלם מן העובדה שהרשימה אמורה רק בשבטים שבקצה ברכות משה כפי שהוצע לעיל, שהרי יהודה אינו נמנה עם האחים שנתברכו אחרונים.

פרעה, רואה אותן ועושה אותן אנשי מלחמתו. לפיכך העמיד הללו חמשה אנשים שלא היו גיבורים. ומנין שלא היו גיבורים? את מוצא אותן בברכת משה רבינו, כל מי שכפל שמו בברכתו היה גיבור, וכל מי שלא כפל לא היה גיבור. יהודה שכפל שמו היה גיבור שנאמר "וזאת ליהודה ויאמר שמע ה' קול יהודה" (דב' לג:ז), לפיכך לא העמיד אותו לפני פרעה. וכגון נפתלי שנאמר "ולנפתלי אמר נפתלי שבע רצון" (שם:כג). וכגון אשר "ולאשר אמר ברוך מבנים אשר" (שם:כד). וכגון דן שנאמר "ולדן אמר דן גור אריה" (שם:כב). וכגון זבולון שנאמר "ולזבולון אמר שמח זבולון" (שם:יח). וכגון גד שנאמר "ולגד אמר ברוך מרחיב גד" (שם:כ). לפיכך לא העמיד אותן לפני פרעה. והשאר שלא כפל שמותן לא היו גיבורים, לפיכך העמידן לפני פרעה.

על פי מקור זה, האחים שנכפל שמם הם "הגיבורים", ואילו חמשת האחרים – ראובן, שמעון, לוי, בנימין ויששכר, הם "החלשים". הדרשן ב"בראשית רבה" אין כוונתו לפחיתות מעמדית אלא לחולשה גופנית, ובהמשך דבריו הוא מסביר מדוע בחר יוסף להציג לפני פרעה את החלשים דווקא.

מה המקור לרשימה זו שב"בראשית רבה"? האם הדרשן הכיר מסורת פרשנית שונה מזו שב"ספרי"? העובדה שרשימת האחים בבראשית רבה כוללת דווקא את מי שלא נכלל ברשימת ה"ספרי" והבבלי יכולה ללמד שיש כאן תגובה למסורת שב"ספרי", ואין כאן מסורת פרשנית אחרת. 6 אם כן, מדוע הדרשן המאוחר הפך את הרשימה הקדומה שב"ספרי"?

מהדרשה משמע שבדומה לר' יוחנן בבבלי, גם הדרשן בבראשית רבה רואה בכפילות השמות קריטריון לזיהוי האחים 7 וקריטריון משותף לאחים "הפחותים", אך הוא מסתייג ממנו. את ההסתייגות ניתן להסביר בשתי בעיות העולות מרשימת "הפחותים" כפולי השם: א. ברשימה זו יש שישה שבטים ולא חמישה. ב. כאשר מדובר בחולשה פיזית, מתחדדת השאלה כיצד יהודה הגיבור, שעליו אמר יעקב "ידך בערף אייבך... גור אריה יהודה מטרף בני עלית" (בר' מט:ח-ט), נמנה עם האחים "החלשים".⁸ נראה שהדרשן ב"בראשית רבה" אינו מכיר את התירוץ של רבה בר מרי בבבלי, הנותן הסבר נפרד לכפילות שמו של יהודה, ועל כן הוא מוצא פתרון אחר להתגבר על הקושי. הוא הופך את הרשימות, והאחים ששמם נכפל הם "הגיבורים", ובהם יהודה, וחמשת הנותרים הם "החלשים". אך מהלך זה שב"בראשית רבה" יש מחיר בצדו: א. האחים "החלשים" כבר אינם ב"קצה" השבטים המתברכים מפי משה. ב. שמעון ולוי, ש"באפם הרגו איש וברצנם עקרו שור" (בר' מט:ו) אינם עוד בגיבורים.

6 עוד ראוי לציין שברשימת "בראשית רבה" שמעון, אחד האחים "החלשים", אינו מוזכר בברכות משה כלל, וכאמור, גם יששכר "החלש" אינו מקבל ברכה לעצמה.

7 כמו רבא גם הדרשן ב"בראשית רבה" מקבל רק את קריטריון הכפילות ומתעלם ממקומם של השבטים בברכת משה.

8 וידועים המדרשים המתארים את יהודה כגיבור חיל, למשל: בראשית רבה צג:ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1157.

